

تحولات تاریخی و هنری شهر بم در دوره پهلوی (با تاکید بر مدرسه احویه و خانه سروش زابلستانی)

چکیده

دوره حکومت پهلوی (۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷ش) در ایران یک دوره متفاوت از نظر فرهنگی و هنری بود. در این دوره تحولات نوینی در ساختار کالبدی، معماری و شهرسازی ایران ایجاد شد که با دوره قاجار متفاوت بود. در این میان، عوامل داخلی در زمینه اوضاع سیاسی، تحولات تاریخی و فکری، تغییرات اجتماعی و عوامل خارجی در خلال انتقال دوره قاجار به پهلوی در نحوه ساختار کالبدی شهرها و شهرسازی دوره پهلوی بسیار حائز اهمیت است. شهر تاریخی بم یکی از شهرهایی است که از نظر معماری در این دوره تاریخی تحولاتی را پشت سر گذاشته است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی در صدد پاسخگویی به این سؤال است که مهم‌ترین عامل مؤثر در تحولات تاریخی-هنری شهر بم در دوره پهلوی چه بود. برای این واکاوی دو بنای شهر بم؛ مدرسه احویه و خانه سروش زابلستانی به عنوان آثار معماری مربوط به دوره پهلوی به عنوان نمونه معماری این دوره بررسی می‌گردد. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که تقلید از الگوی غرب، اصلاحات ارضی و پیامدهای آن و سیطره مدرنیته از مهم‌ترین عوامل مؤثر در تحولات تاریخی-کالبدی شهر بم در دوره پهلوی بود که در نتیجه آن بافت میانی و بافت جدید در اطراف بافت قدیم شهر بم ایجاد شد. این موضوع به نوبه خود منجر به گسترش شهر بم به سوی مزارع و باغات، مهاجرت روستائیان به شهر بم و گسترش حاشیه نشینی و بورس بازی زمین گردید.

اهداف پژوهش:

۱. تبیین تحولات تاریخی و هنری شهر بم در دوره پهلوی.
۲. بررسی بازتاب تحولات تاریخی و هنری شهر بم در دوره پهلوی در آثاری معماری این شهر.

سوالات پژوهش:

۱. عوامل مؤثر در تحولات تاریخی-هنری شهر بم در دوره پهلوی چه بود؟
۲. مدرنیته چه تأثیری بر تحولات معماری شهر بم در دوره پهلوی داشت؟

کلیدواژه‌ها: تحولات تاریخی و هنری، شهر بم، دوره پهلوی، معماری.

مقدمه

در دوره صفویه برای اولین بار مردم بم از قلعه و بخش قدیم پای به نواحی بیرونی نهادند، اما قلعه را به صورت کامل ترک نمودند. در دوران قاجار و متعاقب ورود مدرنیته به ایران، به تدریج از شهر قدیم خارج شده و در نواحی جنوبی اطراف قلعه بم و در اطراف رودخانه تهرود اقدام به ساخت منازل کردند. برپایی حجره‌هایی در صحن امامزاده اسیری از سوی برخی تجار هرنندی، یزدی، هندی و... زمینه‌های ایجاد یک بازار که در واقع راهروی ارتباطی شهر و قلعه قدیمی بم با بخش جدید آن را ایجاد نمودند. متعاقب احداث بازارهایی همانند امیر نظام، حمام‌ها و خیابان جدید در زمان عبدالحسین میرزا فرمانفرما تحولات کالبدی محسوسی در این شهر به وجود آمد. با کاشت درختان نخل، مرکبات، انار و... کاربری این شهر از اداری، سیاسی و تجاری به کشاورزی تغییر یافت و تبدیل به یک باغ شهر شد. علی‌رغم گذر ایران از سنت به مدرنیته در دوره قاجار و تحولات تاریخی - کالبدی شهر بم منجر به خالی شدن کامل بخش قدیمی بم از سکنه نشد. با گسترش روند مدرنیته در ایران دوره پهلوی به تقلید از غرب تغییراتی در ساختارهای مختلف صورت گرفت و در شهرسازی و معماری نیز بازتاب یافت. محور کلیدی پژوهش حاضر پاسخگویی به اثرات و پیامدهای مدرنیته در تحولات تاریخی - کالبدی شهر بم در دوره پهلوی است.

درباره اثرات مدرنیته در شهرسازی و تحولات کالبدی شهرها؛ وضعیت شهرنشینی و شهرسازی در ایران دوره پهلوی پژوهش‌هایی صورت گرفته است. حبیبی (۱۳۸۳) در «از شار تا شهر» اطلاعات جامع و کاملی از نحوه شهرنشینی و تحولات کالبدی شهرهای ایران در طول تاریخ ارائه نموده است. رجبی (۱۳۵۵)، در «معماری ایران، دوره پهلوی» به ویژگی‌های معماری و جابری مقدم (۱۳۸۴) در «شهر و مدرنیته» به تأثیرات مدرنیته در نظام شهری ایران و حسین‌زاده دلیر (۱۳۸۴) در مقاله «مدرنیسم و تأثیر آن بر معماری و شهرسازی ایران»، به اثرات متفاوت مدرنیته در شهرسازی و معماری ایران پرداخته است. از میان آثار نویسندگانی که به تحولات شهر بم در دوره پهلوی توجه کرده‌اند می‌توان به اثر نوربخش (۱۳۵۵) که به تحولات تاریخی شهر بم، روند شهرسازی آن در طول تاریخ بررسی نموده، اما به تأثیر مدرنیسم بر تحولات کالبدی آن نپرداخته است. حسن کریمیان (۱۳۸۳) در دو مقاله خود به شکل کلی به تحولات تاریخی و شهرسازی بم پرداخته است. اما پژوهش مستقلی در باره تحولات تاریخی - کالبدی شهر بم در دوره مدرنیته و پهلوی با تأکید بر اثرات مدرنیته در تحولات کالبدی این شهر تدوین نشده، در پژوهش حاضر تلاش گردیده تا به آن پرداخته شود. این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است.

نتیجه‌گیری

ایران در دوره قاجار با مدرنیته غربی مواجه شد که از دوران ناصرالدین شاه قاجار و در آستانه انقلاب مشروطه در ساختارهای جامعه ایران و از جمله شهرسازی و فضای کالبدی شهرها تحولاتی را بر جای نهاد که ابتدا از شهر تهران آغاز و سپس در شهرهای دیگر اعمال شد. اما از آنجایی که در دوره قاجار ایران در دوران گذار از سنت به مدرنیته بود، تغییرات کالبدی شهرها چندان محسوس نبود و از شهرسازی سبک صفوی و سبک تهران به صورت تلفیقی استفاده می‌شد. با تشکیل سلسله پهلوی توسط رضا شاه، از آنجایی که وی تحت تأثیر جریان‌های مدرنیزاسیون، باستان‌گرایی، نظامی‌گری، استفاده از خارجی‌ان در ساخت ابنیه صنعتی و کارخانجات قرار داشت، به ایجاد بناهای تلفیقی توجه نمود. تحولات کالبدی شهرها در ۱۳۱۲ از شهر تهران و طراحی جدید آن با تهیه اولین نقشه خیابان‌ها، تخریب دارالخلافه ناصری و ایجاد خیابان‌های جدید با محورهای شرقی - غربی و شمالی - جنوبی (چلیپایی)، ایجاد میدان‌ها، تعریض معابر

و شکل گیری بخش‌های شمالی شهر آغاز شد که پس از آن در سراسر شهرهای مهم به کار برده شد که در نتیجه آن به سازمان محله‌ای و بازارهای اصلی شهرها ضربه‌ای مهلک وارد آمد. در دوران رضا شاه پهلوی تغییرات گسترده‌ای در ساختار شهری و نظام بوروکراسی اداری و نهادهای حکومتی پدیدار شد. شهرهای سنتی (در برابر صنعتی) متعاقب تخریب برج و باروها، احداث میادین و ساختمان‌های جدید حکومتی، خیابان‌کشی‌ها و... در این دگرگونی‌ها سهیم شدند. در دوران رضا شاه متعاقب خروج نظامیان از قلعه و بخش قدیم بم کاربری نظامی ارگ خاتمه یافت. پس از آن خیابان چلیپایی عمود از شمال به جنوب در شهر بم احداث شد که بخشی از باغات اشراف همانند سردار مجلل را نیز شامل می‌شد. در ۱۳۱۶ ه.ق بم مرکزیت شهری یافت و خیابان‌های مرکزی شهر ایجاد شدند. در سال‌های بعد خیابان‌های دیگری به خیابان اصلی شهر متصل گردید و به تدریج مغازه‌ها، ساختمان‌های اداری و جدید در جوار خیابان‌های مزبور احداث گردید. علاوه بر این در آغاز دوره پهلوی به دلیل کندی رشد جمعیت و بطئی بودن توسعه کالبدی شهر، دگرگونی در نظام شهری و معماری محدود به بافت‌های نوساز، محلات اعیان‌نشین، ساختمان‌های حکومتی، میدان‌ها و خیابان‌های اصلی شهر بود، اما با این وجود بخش اعظم ساکنین شهر در محلات قدیمی زندگی می‌کردند. این موضوع بیانگر تعامل مثبت میان سنت و مدرنیته در زمینه کالبد شهری است. با این وجود به دلایلی همانند عدم تغییر آنچنانی نقش و عملکرد شهرها نسبت به دوره قبل، تداوم بنیان‌های اقتصادی و نظام زمینداری؛ تغییرات مزبور باعث دگرگونی بنیادی، همه جانبه و فراگیر در نظام کالبدی - ساختاری و سیمای شهری کشور نشد. علاوه بر این تغییرات انجام گرفته عمدتاً شکلی بود چون نه از نقش نوین شهری - مثل عملکرد شهر در کشورهای صنعتی برخوردار بود و نه از ضرورت‌ها و الزامات شهرنشینی جدید ناشی شده بود. سال‌های ۱۳۳۲-۱۳۲۰ ه.ش آغاز گر واقعی دگرگونی نظام شهری در ایران می‌باشد. در این راستا شهرهای قدیم در حال فروریزی و شهرهای جدید در حال شکل‌گیری بودند. متعاقب اصلاحات ارضی و فروریزی اقدارآربابان و زمینداران، سیل مهاجرت‌های روستائیان به شهرها، ایجاد مشاغل جدید متنوع، طرح حقوق شهروندی، گروه‌بندی‌های جدید اجتماعی، رشد صنایع مونتاژی و مصرفی، تبدیل شهرها به مراکز تولید علم، ثروت و... موجب دگرگونی (هرچند به صورت گُند) در عملکرد، ساختار و سیمای شهرها در بنای ساختمان‌های حکومتی، خیابان‌ها، میادین، محلات شهر تهران و سایر شهرهای بزرگ گردید. در این میان شهر جدید بم نیز گسترش یافت به گونه‌ای که در خلال سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۲۰ دارای مغازه‌های بسیار (بالغ بر ۵۰۰ باب)، راه‌ها، ادارات، بیمارستان‌ها و مدارس جدید و ورود محصولات جدیدی در بازارهای آن گردید. علاوه بر این ارگ و قلعه قدیمی شهر مرمت شد و شهردار بم موظف رسیدگی به امور قلعه بم شد. مدتی بعد در ۱۳۳۷ عمارت چهارفصل، قورخانه و مسجد جامع و در ۱۳۵۲ سنگفرش آن انجام گردید. در ۱۳۳۶ تحولات شهرسازی در ایران موج تازه‌ای یافت؛ به گونه‌ای که متعاقب تداوم گرایش به مدرنیزاسیون، تجدد طلبی و غرب ستایی، تعداد ۵ برنامه توسعه اقتصادی در ایران برنامه ریزی شد که بخش‌هایی از آن تحولات کالبدی شهرها را در بر می‌گرفت. اما نکته اساسی در روند تحولات تاریخی - کالبدی شهر بم از تأسیس سلسله پهلوی تا اصلاحات ارضی در ۱۳۴۲، ایجاد بافت میانی شهر بم در پیرامون بافت قدیم آن بود که خیابان‌کشی‌های جدید در آن به عنوان اولین نمود تحول کالبدی شهر خود را نشان داد. تخریب بافت قدیمی، تبدیل بخشی از بازار به خیابان، احداث میدان در مرکز شهر و خیابان‌های عمود بر هم، برپایی ساختمان‌ها در لبه خیابان‌ها، ادارات به سبک جدید مانند شهرداری، فرمانداری، اداره فرهنگ، بهداری و... با نقشه جدید و رشد شهر در مسیر تقسیم مزارع، باغات و آبیاری آن‌ها در دوره مزبور صورت پذیرفت. هر چند بافت جدید در بافت قدیمی نفوذ کرد، با این وجود هم زیستی دو بافت قدیم و جدید در کالبد شهر تا حدودی تداوم یافت. دومین تحول تاریخی - کالبدی شهر بم ایجاد بافت جدید شهر در (۱۳۵۶ - ۱۳۴۲) بود. در این میان متعاقب جذب

کار و نیروی مهاجر و توسعه حاشیه نشینی، شهر بم ضمن مرکزیت سیاسی به مرکز اداری و خدماتی (مراکز بهداشتی، درمانی، آموزشی، اداری، فرهنگی، تجاری) شهرستان تبدیل گردید. در دوره مزبور توسعه شهر بم در سمت شمال تا ساحل راست رود بم با مسیرهای عمود و کوچه‌های مستقیم صورت گرفت و میادین سه گانه در آن احداث گردید. علاوه بر این وجود بافت متراکم واحدهای مسکونی و معابر به دلیل عدم وجود باغات و ظاهر متفاوت محلات شمال غربی و غرب و نواحی جنوبی شهر بم در دوره مزبور صورت پذیرفت. همچنین در سمت جنوب شرقی بم نیز بورس بازی زمین و فروش آن به مهاجر نشین‌های بم، بروات و نماشیر بروز یافت، که روند حاشیه نشینی در این شهر را گسترش داد.

منابع

- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۸۹). تاریخ ایران مدرن، ترجمه محمد ابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.
- آخوندزاده، میرزا فتحعلی. (بی تا). مکتوبات کمال الدوله، بی جا: بی نا.
- آخوندزاده، میرزا فتحعلی. (۱۳۵۷). الفبای جدید و مکتوبات، به کوشش حمید آخوندزاده، تبریز: نشر احیا.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۴۹). اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده، تهران: خوارزمی.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۵۷). اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی، تهران: پیام.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۹۲). امیرکبیر و ایران، تهران: خوارزمی.
- آدمیت، فریدون. (بی تا). اندیشه‌های طالبوف تبریزی، تهران: دماوند.
- احمدپور، احمد؛ وفایی، ابودر. (۱۳۹۶). «تأثیر مدرنیسم بر ساختار کالبدی - فضایی شهر ایرانی - اسلامی» مطالعه موردی: شهر کاشان»، تهران: فصلنامه مطالعات شهرهای ایرانی، ش ۲۸، صص ۶۳-۷۶.
- اسعدپور بهزادی، زهرا. (۱۳۷۹). شاهد شهریاران، تهران: پیکان.
- اسعدپور بهزادی، زهرا. (۱۳۷۰). الماس کویر، کرج: پایا.
- اعتصامی، ایرج، (۱۳۷۴). بررسی تطبیقی معماری و شهرسازی معاصر ایران و اروپا. ج ۳، تهران: میراث فرهنگی.
- اعتماد، گیتی. (۱۳۶۳). «مهاجرت در ایران در دهه‌های اخیر». در کتاب شهرنشینی در ایران، نوشته فرخ حسامیان، گیتی اعتماد و محمدرضا حائری، تهران: آگاه.
- انتخابی، نادر. (۱۳۹۰). ناسیونالیسم و تجدد در ایران و ترکیه، تهران: نگاره آفتاب.
- انتظاری. (۱۳۶۸). «عوامل و انگیزه‌های حاشیه نشینی در شهرهای ایران». مجله ساختمان، ش ۸، صص ۹۶-۹۰.
- بررسی عوامل موثر در شکل گیری معماری پهلوی»، خبرگزاری یزدفردا، لینک: <http://yazdfarda.com/iranfarda/news/۱۳۹۱/۰۹/۵۷۵۳۴.html>
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۸۵). فرمانفرمای عالم، چاپ پنجم، تهران: علم.
- بانی، امیر مسعود. (۱۳۸۸). معماری معاصر ایران، تهران: نشر هنر.
- بهادری، جواد. (۱۳۸۲). «حاشیه‌نشینی مشکل اساسی شهرهای بزرگ»، مجموعه مقالات همایش مسائل شهرسازی ایران، دانشگاه شیراز: دانشکده هنر و معماری، زیر نظر مهیار اردشیری، ج ۱، ساخت کالبدی شهر.
- بهرامی، مانی. (۱۳۹۴). تاریخ جامع بم و ارگ بم، تهران: مؤلف.
- توحیدی، سید محمود. (۱۳۸۱). ارگ نامه: نگرشی بر ارگ بم در بستر تاریخ، کرمان: مرکز کرمان شناسی، چاپ دوم
- جابری مقدم، مرتضی هادی. (۱۳۸۴). شهر و مدرنیته، تهران: فرهنگستان هنر.

- جهانبگلو، رامین. (۱۳۸۴). موج چهارم، ترجمه منصور گودرزی، چاپ چهارم، تهران: نشر نی.
- حائری، عبدالهادی. (۱۳۶۴). تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، تهران: امیرکبیر.
- حائری، محمدرضا. (۱۳۸۶). «شهرنشینی و بازتاب‌های فضایی آن در تهران؛ فرهنگ فضا و فضای فرهنگی»، تهران: روزنامه اعتماد ملی، شماره ۵۴۰ به تاریخ ۸۶/۹/۲۹، لینک: <http://www.magiran.com/npview.asp?ID=۱۵۴۲۸۲۰>.
- حبیبی، سید محسن. (۱۳۸۳). از شار تا شهر - تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن - تفکر و تأثر، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- حبیبی، سید محسن. (۱۳۸۵). شرح جریانهای فکری معماری و شهرسازی در ایران معاصر، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- حبیبی، سید محسن. (بی‌تا). «مدرنیسم، شهر، دانشگاه دومین پژوهاک مدرنیته در ایران»، تهران: نشریه گفتگو، ش ۵؛ سایت <http://www.noormags.net/view/fa/articlepage/۳۲۰۱۴۰>
- حسامیان، فرخ (۱۳۶۳)، «شهرنشینی مرحله گذار»، در کتاب شهرنشینی در ایران، نوشته فرخ حسامیان، گیتی اعتماد و محمدرضا حائری، تهران: آگاه، صص ۶۸-۱۷.
- حسین‌زاده دلیر، کریم؛ هوشیار، حسن. (۱۳۸۴). «مدرنیسم و تأثیر آن بر معماری و شهرسازی ایران»، فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی، شماره ۱۹.
- زرشناس، شهریار. (۱۳۹۳). واژه‌نامه سیاسی فرهنگی، قم: نشر معارف.
- رجبی، پرویز. (۱۳۵۵). معماری ایران، در دوره پهلوی، تهران: دانشگاه تهران.
- سازمان اسناد ملی ایران، شماره سند، ۲۲۰/۹۷۵۶
- سازمان اسناد ملی ایران، شماره سند، ۲۲۰/۹۷۵۶
- سازمان اسناد ملی و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران، شماره سند، ۲۲۰۰۰۲۳۲۴
- سازمان اسناد ملی و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران، سند شماره - ۲۲۰/۹۳۶۱
- سازمان اسناد ملی و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران، سند شماره، ۲۴۰۰۳۹۸۷۷
- سازمان اسناد ملی و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران، سند شماره، ۲۹۷۰۲۲۳۶۲
- سازمان اسناد ملی و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران، سند شماره، ۲۲۰/۹۱۷۲ - طرح شماره، ۵۱۰۲۰۱.
- سازمان اسناد ملی و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران، شماره سند ۲۴۰۰۳۹۸۷۷ - وزارت دارایی.
- سازمان اسناد ملی و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران، شماره سند، ۲۹۷۰۲۸۶۰۶، شماره میکرو فیلم ۲۰۹/۱۶۳.
- سعیدی رضوانی، نوید. (۱۳۷۱). «شهرنشینی و شهرسازی در دوره بیست ساله ۱۳۲۰-۱۳۰۰ هجری شمسی (دوران حکومت رضاخان)»، تحقیقات جغرافیایی، شماره ۲۵.
- شاه حسینی، پروانه. (۱۳۸۶). «فرایند شکل‌گیری و رشد شهرهای ایران». تهران: اطلاعات سیاسی - اقتصادی، خرداد و تیر، ش ۲۳۸ - ۲۳۷.
- صارمی نائینی، داوود؛ جودکی عزیری، اسدالله. (۱۳۹۳). «کوشک رحیم آباد و چهار باغ تاریخی آن یادگاری از سده‌های آغازین اسلامی در ایران». مجله باغ نظر، ش ۲۰، صص ۸۸-۶۷.
- صارمی، علی اکبر. (۱۳۷۶). ارزش‌های پایداری در معماری ایران، تهران: میراث فرهنگی.
- طالبوف، عبدالرحیم. (۱۳۵۶). مسائل الحیات به کوشش باقر مومنی، تهران: شبگیر.

طیاری، حسین. (۱۳۷۶). گزارش عملکرد پروژه ارگ بم از ۱۳۷۲ تا ۱۳۷۴، ج ۵، تهران: مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران.

عابدین درکوش، سعید. (۱۳۶۴). درآمدی بر اقتصاد شهری، تهران: نشر دانشگاهی.

غنی‌نژاد، موسی. (۱۳۷۷). تجدیدطلبی و توسعه در ایران معاصر، تهران: نشر مرکز.

فقیه، نسرين. (بی‌تا). آغاز معماری و ضوابط معماری در تهران، تهران: هنرهای معاصر.

کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۷۱). مصدق و مبارزه برای قدرت در ایران، ترجمه فرزانه طاهری، تهران: نشر مرکز.

کاستی‌تایدز، آنتونی. (۱۳۸۱). روح معماری در بنیان مدرنیسم، مجله آبادی، زمستان ۸۱، شماره ۳.

کرمانی، ناظم‌الاسلام. (۱۳۵۷). تاریخ بیداری ایرانیان در ایران، به اهتمام علی‌اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

کسروی، احمد. (۱۳۶۴). تاریخ مشروطه ایران، تهران: امیرکبیر.

کریمیان، حسن. (۱۳۸۲). «شهر بم از پیدایش تا تخریب»، مجله اثر، ش ۳۷-۳۶، صص ۷۲-۵۴.

کریمیان، حسن. (۱۳۸۳). «روند شکل‌یابی، توسعه و تخریب شهر قدیم بم»، تهران: دانشگاه تهران، مجله‌ی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، پیاپی ۵۸۶، صص ۱۰۰-۸۱.

کیانی، مصطفی. (بی‌تا). معماری در دوره پهلوی اول، تهران: نشر هنر.

الگار، حامد. (۱۳۶۹). دین و دولت در ایران، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: قدس.

محبوبی اردکانی، حسین. (۱۳۵۴). تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران، تهران: دانشگاه تهران.

محلای، محمدمهدی. (۱۳۶۷). جغرافیای شهر بم، ج ۱، تهران: اسلامی.

مختاری طالقانی، اسکندر. (۱۳۸۸). تلفیق مدرنیسم و معماری ایرانی، بی‌جا: بی‌نا.

مزینی، منوچهر. (۱۳۸۱). مقالاتی در باب شهر و شهرسازی، چاپ چهارم، تهران: دانشگاه تهران.

مسعودی، کیومرث. «هویت شهری در ایران، آشفتگی شهری ناشی از شتابزدگی در مدرنیزاسیون است». سایت <http://mehreganmag.com/contents/mehregan5> /هویت شهری در ایران.

معینی‌فر، محمدعلی. (۱۳۷۶). «شهرپژوهی جغرافیایی بم برای پیش‌نگری در برنامه‌ریزی-از ارگ قدیم تا ارگ جدید»، دانشگاه شهید بهشتی: پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جغرافیای انسانی، گرایش شهری- روستایی، استاد راهنما: دکتر مصطفی مؤمنی.

مشهدی‌زاده دهقانی، ناصر. (۱۳۷۴). تحلیلی از ویژگی‌های برنامه‌ریزی شهری در ایران، چاپ دوم، تهران: دانشکاه علم و صنعت ایران.

مهریار، محمد. (۱۳۸۳). «سیمای تاریخی ارگ بم»، تهران: مجله اثر، ش ۳۷-۳۶، صص ۵۴-۳۹.

مهریار، محمد. (بی‌تا). درباره ارگ بم، بزرگترین و قدیمی‌ترین بنای خشتی و گلی جهان، تهران: مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، سایت: <http://www.ichodoc.ir/argebam/about.htm>

نصر، طاهره -سها. (۱۳۸۳). شیراز در دوره‌ی پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۰ خورشیدی)، تهران: روزنه کار.

وحدت‌نژاد، وحید. (۱۳۸۶). «تأملی بر شهرسازی دوره پهلوی». نشریه هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی، ش ۳۱.

وزارت مسکن و شهرسازی استان کرمان. (۱۳۸۳)، «طرح ویژه ساختاری و تفضیلی شهر بم»، ج ۸، مشاور آرمان شهر.

وزارت مسکن و شهرسازی استان کرمان. (۱۳۸۳). «طرح ویژه ساختاری و تفضیلی شهر بم، ضوابط و مقررات و توصیه‌های طراحی». ج ۱۰، مهندسين مشاور آرمان شهر.

وزارت مسکن و شهرسازی کرمان. (۱۳۷۵)، « طرح جامع شهر و شهرستان بم»، ج ۷، وزارت مسکن و شهرسازی کرمان:
مشاور طرح: آرمان شهر.